

गूढार्थदीपिनीटीकादृष्ट्या श्रीमद्भागवते श्रीकृष्णभक्तेः स्वरूपं माहात्म्यञ्च

डॉ० प्रियम्बदा कुमारी मिश्रा

असिस्टेण्ट प्रोफेसर (साहित्य)

श्री गणेश गिरिवरधारी संस्कृत महाविद्यालय, बख्तियारपुर (पटना)

➤ शोध-सारः

श्रीमद्भागवतमहापुराणं भारतीयभक्तिपरम्परायाः सर्वमान्यः मुकुटमणि अस्ति। अस्मिन् महापुराणे भक्तिः केवलं साध्यप्राप्तेः साधनमात्रं न भूत्वा स्वयं परमः पुरुषार्थः (पञ्चमपुरुषार्थः) इति रूपेण निरूपिता। प्रस्तुतशोधपत्रे मया आचार्यपण्डितश्रीराममूर्तिशास्त्रिपौराणिकवरेण्यैः विरचितायाः 'गूढार्थदीपिनी' इति नामिकायाः प्रसिद्धटीकायाः साक्षाद् आलोकमाश्रित्य श्रीमद्भागवते प्रतिपादितस्य श्रीकृष्णभक्तेः पारमार्थिकस्य स्वरूपस्य, तस्या अलौकिकस्य माहात्म्यस्य च गम्भीरं शास्त्रीयं दार्शनिकञ्च अनुशीलनं विहितम्। अत्र सोपपत्तिकं प्रदर्शितं यत् गूढार्थदीपिनीटीका केन प्रकारेण अहैतुकी-अप्रतिहता-अहैतुकीभक्तेः लक्षणानि विशदयति, नवधाभक्तेः (श्रवण-कीर्तनादीनाम्) सूक्ष्मं व्याकरणात्मकं दार्शनिकञ्च अर्थं प्रकाशयति, तथा च ज्ञानकर्मभ्यां भक्तेः आत्यन्तिकं स्वातन्त्र्यं निरूपयति। आलेखे अस्मिन् एकादश-पादटिप्पणीभिः (In-text Footnotes), प्राचीन-आर्ष-सन्दर्भैश्च समन्वितं कृत्वा श्रीकृष्णभक्तेः भवतापशामकत्वं मोक्षप्रदत्वञ्च सोपपत्तिं मीमांसितम्।

सङ्केतपदानिः श्रीमद्भागवतम्, गूढार्थदीपिनी, राममूर्तिशास्त्री, श्रीकृष्णभक्तिः, अहैतुकी भक्तिः, नवधाभक्तिः, भक्तिरसायनम्, पुरुषार्थः।

➤ प्रस्तावना

भारतीय-दार्शनिक-चिन्तने मानवजीवनस्य आत्यन्तिकस्य लक्ष्यस्य प्राप्तये ज्ञान-कर्म-योग-भक्तीनाम् मार्गत्रयं चर्चितम् अस्ति। एतेषु मार्गेषु श्रीमद्भागवतमहापुराणे 'भक्तिमार्गः' सर्वोपरि प्रतिष्ठितः। "स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिराधोक्षजे" इति

भागवतीया घोषणैव भक्ति धर्मस्य सर्वोच्चतां प्रदर्शयति। ¹भागवते भक्तिः न केवलं साधनरूपेण स्वीक्रियते, अपि तु सा स्वयमेव साध्यरूपा 'भक्तिरस'-स्वरूपेण विराजते।

भागवतस्य अस्य भक्तिसिद्धान्तस्य गम्भीरार्थानाम् अवबोधाय आधुनिके काले आचार्यपण्डितश्रीराममूर्तिशास्त्रिपौराणिकैः रचिता 'गूढार्थदीपिनी' संस्कृतटीका अतीव महनीयताम् वहति। अस्यां टीकायां न केवलं प्राचीनटीकाकारस्य श्रीधरस्वामिनः 'भावार्थदीपिकायाः' भावः सुरक्षितः, अपि तु वेदान्त-व्याकरण-साहित्यशास्त्रदृष्ट्या श्रीकृष्णभक्तेः स्वरूपं सुस्पष्टं निरूपितम्।

मया अस्मिन् शोधपत्रे एतद् अन्वेषितुं यत्नः क्रियते यत् गूढार्थदीपिनीटीकादृष्ट्या श्रीकृष्णभक्तेः किम् पारमार्थिकं स्वरूपम् अस्ति, तस्याः नवधा-अङ्गानि कानि सन्ति, तथा च सा कथं जीवानां त्रिताप-शमनी पूर्णानन्दप्रदा च भवति।

➤ भक्तेः निर्वचनम् अहैतुकी-अप्रतिहता-स्वरूपञ्च

श्रीमद्भागवतस्य प्रथमस्कन्धस्य द्वितीये अध्याये भक्तेः यत् तटस्थं स्वरूपं लक्षणञ्च दत्तम्, तत् सर्वथा मौलिकम् अस्ति—

स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिराधोक्षजे।

अहैतुक्यप्रतिहता ययात्मा सम्प्रसीदति॥²

अस्य श्लोकस्य व्याख्यायां 'गूढार्थदीपिनी' टीकाकारः पण्डितराममूर्तिशास्त्री अतिविशदं विवेचनं करोति। सः लिखति यत्—'परो धर्मः' इत्यस्य अर्थः लौकिक-अभ्युदयिक-धर्मभ्यः (स्वर्ग-मोक्षादिभ्यः) श्रेष्ठतमः अकिञ्चन धर्मः। अत्र 'अधोक्षजे' इति पदेन इन्द्रियातीतस्य परब्रह्मणः श्रीकृष्णस्य बोधः भवति।³

गूढार्थदीपिन्यानुसारं भक्तेः मुख्यद्वयं लक्षणं वर्तते—

- अहैतुकीः यस्यां भक्तौ कोऽपि फलभिसन्धिः (फलस्य इच्छा, यथा धन-पुत्र-स्वर्ग-मोक्षादिकामाः) न भवति। सा केवलं श्रीकृष्णस्य प्रसन्नतायै एव क्रियते।
- अप्रतिहताः यस्याः प्रतिबन्धः केनापि देश-काल-प्रारब्ध-पापेन कर्तुं न शक्यते। सा सर्वदा अखण्डिता प्रवहति।

आचार्यराममूर्तिशास्त्री अत्र स्पष्टयति यत् केवलम् एतादृश्याः भक्तेः एव 'आत्मा सम्प्रसीदति' अर्थात् जीवस्य आत्यन्तिकी शान्तिः परमानन्दश्च प्राप्यते।

➤ नवधाभक्तेः शास्त्रीयः विमर्शः

श्रीमद्भागवतस्य सप्तमस्कन्धे भक्तप्रवरेण प्रह्लादेन दैत्यराजाय हिरण्यकश्यपेः भक्तेः नव अङ्गानि उक्तानि सन्ति। गूढार्थदीपिनीटीका एतेषाम् अङ्गानां व्याकरणात्मकं दार्शनिकञ्च अर्थं प्रकाशयति—

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।

अर्चणं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्॥⁴

गूढार्थदीपिन्याम् एताषाम् अङ्गानां व्याख्या अधोङ्कितरीत्या कृता अस्ति—

१. श्रवणम्: श्रीकृष्णस्य नाम-रूप-गुण-लीलानां विशुद्धबुद्ध्या महापुरुषेभ्यः श्रवणम्। २. कीर्तनम्: प्रेमविह्वलेन मनसा नाम्नाम् उच्चैः गानम्। ३. स्मरणम्: असकृदावृत्तिरीत्या भगवद्रूपस्य मनसि चिन्तनम्।⁵ ४. पादसेवनम्: श्रीविग्रहाणां अथवा भक्तानां पादसमवाहनम्। ५. अर्चनम्: षोडशोपचारैः पूजनम्। ६. वन्दनम्: साष्टाङ्ग-प्रणामः। ७. दास्यम्: "अहं कृष्णस्य दासः" इति दासभाव-स्वीकारः। ८. सख्यम्: श्रीकृष्णे परम-विश्वासपूर्वकं मित्रभावः। ९. आत्मनिवेदनम्: स्वस्य देह-गेह-प्राणानां सर्वथा श्रीकृष्णार्पणम्।

राममूर्तिशास्त्री अत्र 'इति पुंसार्पिता विष्णौ' इति पदस्य व्याख्यायां बलवतीं युक्तिं ददाति यत्—एतानि नव-अङ्गानि यदा 'विष्णौ अर्पितानि' (निष्कामभावेन समर्पितानि) भवन्ति, तदैव तानि उत्तमा भक्तिः इति निगद्यन्ते, अन्यथा तानि केवलं साधनमात्रं तिष्ठन्ति।⁶

➤ ज्ञानकर्मभ्यां भक्तेः श्रेष्ठत्वम् स्वातन्त्र्यञ्च

गूढार्थदीपिनीटीकायाः महती विशिष्टता एषा यत् सा भक्तिः ज्ञानस्य कर्मणश्च अधीनं न करोति, अपि तु भक्तेः पूर्णं स्वातन्त्र्यं प्रतिपादयति। भागवतस्य एकादशस्कन्धे समागच्छति—

"तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायो श्रेय इहेष्यते॥"⁷

अस्य श्लोकस्य व्याख्यायां गूढार्थदीपिनी टीकाकारः राममूर्तिशास्त्री अद्वैतवेदान्तरीत्या अपि भक्तिमार्गम् अतिसुगमं निरूपयति। ज्ञानमार्गं सूक्ष्म-बुद्धेः आवश्यकता भवति,

कर्ममार्गे विधि-विधान-शुद्धेः अपेक्षा भवति, किन्तु भक्तिमार्गे केवलं 'हृदयस्य सरलता' 'अनुरागश्च' अपेक्षितः। भक्तिः स्वयंप्रकाशा अस्ति। यथा सूर्यस्य प्रकाशाय दीपस्य आवश्यकता न भवति, तथैव भक्तेः उदयाय ज्ञान-वैराग्ययोः अनिवार्यता नास्ति। यत्र भक्तिः भवति, तत्र ज्ञानं वैराग्यञ्च स्वयं दासीवत् अनुगच्छतः।⁸

➤ श्रीकृष्णभक्तेः माहात्म्यं फलञ्च

गूढार्थदीपिन्याम् श्रीकृष्णभक्तेः माहात्म्यं विविधैः प्रसङ्गैः प्रतिपादितम्। अस्याः भक्तेः फलद्वयं मुख्यतः दृश्यते—सर्वपाप-प्रणाशः, भगवत्प्राप्तिश्च।

(क) सर्वपाप-दाहकत्वम्: भागवतस्य षष्ठस्कन्धे अजामिलोपाख्याने तथा च एकादशस्कन्धे उच्यते यत् यथा सुप्रदीप्तः अग्निः काष्ठराशिं भस्मसात् करोति, तथैव श्रीकृष्णभक्तिः साधकस्य अनन्तजन्मार्जितं पापराशिं प्रारब्धकर्म च समूलं उन्मूलयति।⁹

(ख) भगवद्वशीकारित्वम्: ज्ञानिभ्यः यः परमात्मा दुर्दर्शः अस्ति, योगिभ्यः यः समाधौ अपि न दृश्यते, स एव भगवान् श्रीकृष्णः भक्तानां प्रेम्णा वशीभूतः भवति। गूढार्थदीपिनीटीकायाम् दशमस्कन्धस्य यशोदा-दामोदर-लीलाम् उद्धृत्य स्त्रिणः लिखति यत्—"अच्युतोऽपि भक्तेन बध्यते" अर्थात् यस्य अन्तो नास्ति, सोऽपि भक्त्या उखले बद्धः अभवत्। एषा भक्तेः परमा काष्ठा अस्ति।¹⁰

(ग) आत्यन्तिक-दुःखनिवृत्तिः आनन्दप्राप्तिश्च संसारे पतितः जीवः त्रिविधतापैः (आध्यात्मिक-आधिभौतिक-आधिदैविकैः) सन्तप्तः भवति। श्रीकृष्णभक्तिः अमृतरूपिणी भूत्वा अस्य तापस्य सद्यः शमनं करोति। भक्तिरसायनं पीत्वा भक्तः जीवन्नेव मुक्तः (जीवन्मुक्तः) भवति।¹¹

➤ निष्कर्षः

उपर्युक्त-समग्र-शास्त्रार्थ-विवेचनेन इदं सुस्पष्टं भवति यत् श्रीमद्भागवतमहापुराणे प्रतिपादिता श्रीकृष्णभक्तिः केवलं कोऽपि भावुकतापूर्णः व्यापारः नास्ति, अपि तु तत् विशुद्धं दार्शनिकं, वेदान्तसम्मतं, मानवमात्रस्य कल्याणकारि तत्त्वमस्ति।

आचार्यपण्डितश्रीराममूर्तिशास्त्रिणः 'गूढार्थदीपिनी' टीका अस्याः भक्तेः सूक्ष्मातिसूक्ष्मं रहस्यं प्रस्फुटयन्ती शोधच्छात्राणां कृते अतीव उपादेया प्रामाणिकी च वर्तते। अनया टीकया एतद् स्पष्टं भवति यत् श्रीकृष्णभक्तिः ज्ञान-कर्मयोः सारभूता, स्वयंप्रकाशा,

आत्यन्तिकी आनन्ददायिनी च अस्ति। अतः भागवत-दर्शनावबोधे भक्तिस्वरूपस्य च सम्यग्-ज्ञाने गूढार्थदीपिनीटीका सर्वदा प्रकाशस्तम्भस्वरूपा स्थास्यति।।

➤ सन्दर्भग्रन्थसूची

- 1) पौराणिकः, आचार्यपण्डितश्रीराममूर्तिशास्त्री. (सम्पादकः).
श्रीमद्भागवतमहापुराणम् (गूढार्थदीपिनी संस्कृत टीकासहितम्), प्रथमादि-
द्वादशस्कन्धाः. चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, मुद्रणसंस्करणम् २०१८।
- 2) स्वामीश्रीधरः, भावार्थदीपिका टीकासहितं श्रीमद्भागवतम्. गीताप्रेस, गोरखपुरम्,
संवत् २०७५।
- 3) व्यासः, महर्षिः कृष्णद्वैपायनः. श्रीमद्भागवतमहापुराणम् (मूलपाठः). गीताप्रेस,
गोरखपुरम्, संवत् २०७६।
- 4) गोस्वामी, रूपः. भक्तिरसामृतसिन्धुः (दुर्लभसारबोधिनीटीकासहितः). चौखम्बा
संस्कृत सीरीज, वाराणसी, २००५।
- 5) सरस्वती, मधुसूदनः. भक्तिरसायनम् (स्वोपज्ञटीकासहितम्). सम्पादकः डॉ.
जगन्नाथपाठकः, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०१२।

➤ अन्तर्निहित-पादटिप्पण्यः

¹ श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, प्रथमस्कन्धः, २/६।

² श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, १/२/६।

³ राममूर्तिशास्त्री, गूढार्थदीपिनी टीका, भागवत १/२/६ व्याख्या, पृष्ठम् ४२, चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्, वाराणसी।

⁴ श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, सप्तमस्कन्धः, ५/२३।

⁵ राममूर्तिशास्त्री, गूढार्थदीपिनी टीका, भागवत ७/५/२३ व्याख्या, पृष्ठम् ३१५।

⁶ रूपगोस्वामी, भक्तिरसामृतसिन्धुः, पूर्वविभागः, २/१४।

⁷ श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, एकादशस्कन्धः, २०/३१।

⁸ राममूर्तिशास्त्री, गूढार्थदीपिनी टीका, भागवत ११/२०/३१ व्याख्या।

⁹ श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, ११/१४/१८ – "यथाग्निः सुसमृद्धार्चिः करोत्येधांसि भस्मसात्। तथा मद्विषया भक्तिरुद्धवैनांसि
कृत्स्नशः॥"

¹⁰ राममूर्तिशास्त्री, गूढार्थदीपिनी टीका, भागवत १०/९/२० (दामोदरलीला व्याख्या)।

¹¹ मधुसूदनसरस्वती, भक्तिरसायनम्, प्रथमउल्लासः, श्लोकः १०, चौखम्बा।

